

**МОЛИТВА КЪМ БОГОРОДИЦА
ОТ ДИМИТЪР КАНТАКУЗИН
(превод с тълкувание)**

Александър Ю. Николов

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

**A PRAYER TO THE MOTHER OF GOD
BY DEMETRIUS KANTAKOUZENOS
(Translation and Interpretation)**

Aleksandar Nikolov

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

Abstract: Demetrius Kantakouzenos was a Bulgarian writer who worked in the second half of the 15th century. His poetic text *Molitva kam Bogoroditsa* (A Prayer to the Mother of God), written in the *pletienie sloves* (плетение словес) style, has been the subject of many interpretations. This study traces two of the main themes of his work: the holiness of the Mother of God and the human sinfulness and repentance.

Keywords: Demetrius Kantakouzenos; prayer; Mother of God; translation; interpretation.

*Молитва съ оумилениѣ къ прѣкстѣи вѣлицѣ нашей Господѣи Бѣци и малою похва-
лою, твореніе Димитріа Кан'такоузина по стыхомъ сладчайша мѣда и съта¹, е един
от най-разпространените поетически текстове от Късното средновековие не
само в старобългарската, но и в други средновековни литератури на Балкани-
те². Написването му се датира към 60–70-те години на XV век – столетие след
Евтимиевата книжовна школа в столицата Търново. Връзката между поети-
ката на текстовете от Търновската школа и почерка на Димитър Кантакузин
е установен в медиевистиката³. Затова и не без основание, казаното за функ-
цията на повторението в текстовете на Евтимий и Григорий Цамблак, важи
и за молитвата: „повторенията“ са най-често използваното и универсално*

¹ Кантакузин 1989: 112.

² Кантакузин 1989: 94.

³ Петканова 2003: 140.

„стилно средство“⁴. Стилът *плѣтѣніе словес / плетение словес* естетизира повторението⁵.

В *Молитва към Богородица* то се открива на различни нива от организацията на текста: 1. на фонетично равнище повторението е свързано с явленията *асонанс* и *алитерация*; 2. на лексикално равнище то осигурява текстовата кохерентност – семантичката свързаност на отделните му части; 3. на синтактично равнище строфите на текста са вплетени в особен тип стихосложение – *синтактично-интонационното*; 4. на равнището на текста като повторение могат да бъдат класифицирани цитатите в молитвата, които възпроизвеждат вече съществуващи текстови цялости и вписват *Молитва към Богородица* в канона на средновековните славяноезични литератури.

I. Тема за светостта на Богородица

Още в първите две строфи на молитвата се наблюдава натрупване на повторения на съществителното *блага / блага*, както и други понятия, свързани с Божията майка – *мати / мати*, *дѣво / дево*, *чѣнна / честна*. Последните две названия още тук формулират Богородичния догмат: Девата е Богородица⁶. В

⁴ Русев 1983: 47–48.

⁵ В монографията си за поетиката на Търновската книжовна школа П. Русев разглежда повторението на всички нива на езиковата организация на текстовете: звуково-интонационен, морфологичен, лексикален, синтактичен. Синтактичният паралелизъм, характерен за *Молитва към Богородица*, дава основание в някои научни публикации да се говори за синтактично-тонично стихосложение. (Вж.: Петканова 2003: 499 и Русев 1983: 44–48) Подобни литературоведски прочити, положили основи във формалната страна на текста, се оказват продуктивни за разглеждания тип книжнина. В посочената монография П. Русев използва открития на американската нова критика, възникнала от традицията на формализма. Той привежда алгоритъм за анализ на литературен текст на Р. Велек и О. Уорън. Учените различават осем слоя на организация в художествените текстове: 1. Звуков ... 2. Стилно-езиков ... 3. Образен ... 4. Слой на световъзприемането и представите ... 5. Слой на жанровата система ... 6. Слой на техниката и майсторството ... 7. Слой на естетическата оценка ... 8. Слой на развитието и на литературната история. (Русев 1983: 37) За анализа на търновските текстове Русев използва алгоритъм от четири равнища, изведен от предходния. (Русев 1983: 38) Прочити, разсъждаващи за качеството на написания текст на базата на формални критерии, се оказват предзададени още в литературната среда, в която са възникнали съчиненията на Димитър Кантакузин. В *Сказание за буквите* на Константин Костенечки съществува подобна група от нормативи: *Колко са частите на книжеството? Шест. Първо – четене по редовете според одеянията; второ – тълкуваме, сиреч разкриваме според съществуващите поетични образи; трето – достъпно описание на езика и историята му; четвърто – откриване на образуването на думата; пето – осмисляне на съотношението между думите; шесто – оценка на словесните творения, което е най-доброто от всичко в това изкуство.* Тотоманова, 1993.

⁶ Чиликов 2019: 108–109.

догматически план девството на Божията майка е не само физическо състояние, а преди всичко духовно и затова има спасително значение за тези, които подражават на нейните добродетели и начин на живот⁷. Редът се вписва в дългата поредица от означения на св. Богородица в текста. За исихастите познаването на наименованието означава и познаване на свойствата на неговия референт. Посочената номинативна верига има познавателна стойност, разкривайки с езика на поезията основни идеи в Мариологията⁸. Според отците на църквата Христовата майка е най-съвършената човешка личност. Затова още в началото на текста поетът започва да ѝ изплита похвали. Той се обръща към Нея като към молитвена застъпница на хората: *вѣсѣ животъ же свѣтъ и влѣгостиню / на всеки живот и светлина, и благодеяние*. Стихът е формулиран в съгласие с Богородичния догмат: *Девата е Богородица, поради което преминава „от смърт към живот“*⁹. Чрез символиката на светлината християнските автори представят благодатта на Св. Дух – нетварната Божествена енергия – затова и Богородица, най-святата между хората, е „*хранилище на светлината*“¹⁰.

Във втората строфа под формата на реторически въпроси-обръщения към Божията майка е извършен преход към темата за човешката греховност. Поетът се връща към темата за светостта на Богородица отново в средата на молитвата (42, 43, 45 строфа). Там в редицата от именування на Божията майка са добавени още следните: *дѣвѣи / Девата, влѣце / Владичицата, оупованію / упование, надежи / надежда, привѣжищѣ / прибежище, покровѣ / покров, цѣли рѣдѣ / Царице по род, оутѣшенію / утешение, врачю / лечителко, пристанищѣ / пристанище*. За св. Йоан Дамаскин Богородица е *неръкотворна църква*¹¹. Ставайки майка на Сина Божи, на Въплътеното слово, подобно на църквата, в нея се осъществява *раждането на човека за новия живот в Христос*¹². Затова и в една част от химнографията, написана за Божията майка, към Нея са отправени молитвени вопли за спасение¹³. И в *Молитва към Богородица* Димитър Кантакузин приканва множеството християни към същото: *Къ дѣвѣи припадитѣ мѣце сѣ / Към Девата се обърнете, молеци се*. В този уклон могат да се прочетат и приведените лексеми от съчинението. Дала живот на *Светлината на човеците* (Йоан 1:4), Тя е названа *оупованію, надежи и оутѣшенію*. Като неръкотворен Божий храм е наречена *привѣжищѣ, покровѣ и пристанищѣ*¹⁴.

⁷ Чиликов 2019: 123–124.

⁸ Мариология (от гр. *Μαριολογία*): Учението на Църквата за Божията Майка.

⁹ Чиликов 2019: 108–109.

¹⁰ Чиликов 2019: 230–231.

¹¹ Чиликов 2019: 116.

¹² Чиликов 2019: 116.

¹³ Чиликов 2019: 226 и 228.

¹⁴ Девата е названа пристанище и в акатиста на св. Богородица: *радвай се, пристанище на плаващите в живота!* (Ст. 3, Ик. 9) Акатист на Пресвета Богороди-

А подражанието на вярата ѝ може да излекува миряните от болестта на греха (експликацията врачу). Словосъчетанието *црци рѡдѣ* реферира към произхода ѝ от Давидовото коляно.

По-надолу в текста темата за светостта на Богородица е продължена в строфи 46–57, където поетът се обръща с молитва към Нея. Именованията на Богородица тук повтарят вече споменатите: *вѣчице, надежи, оупованию, милостъ, дѣво, црце, прѣблѡга, прѣчтѣе* и пр. Поетът изповядва вярата си в силата на Божията майка да измоли спасение от Своя Син и за най-големите грешници.

В разбирането на православното християнство за Богородица е дълбоко заложена идеята за застъпничеството ѝ: *тя е наша помощница, като ден и нощ непрестанно се моли за нас*¹⁵. В 55 строфа е изразена идеята за молитвеното упование. Тук на антитезния принцип са показани двата изхода за човека в края на житейския му път – адът (пламък) и Божествената светлина (райското състояние, просветление): *Сподоби не ѡпалнѣ нь просвѣтителнѣ / Сподоби ме не с пламък, но с просветление*. Йоан Романидис обобщава богословския опит по този въпрос: *Точно както Божията слава, в опита на пророците, апостолите и светците ... е светлина и поява на светъл облак ... по същия начин в онези, които са наказани, същата тази слава и същата светлина се явява като всепоглъщащ огън, външна тъмнина и място на мъки*¹⁶.

Заемайки различни устойчиви сравнения на Богородица от химнографията, поетът вписва кратко похвално слово в макроструктурата на текста. В тези пасажи, оформени в строфи 59–67, се възхвалява светостта на Девата, наречена *лѣствица юже Йкѡвъ видѣ / лествицата (която Яков съзря), ко̀пина неѡналива / къпина неизгаряща, ро̀чно Гѣдеѡне / руното (на Гедеон), свѣтѣкъ запечатлѣннѣн / свѣтѣкъ запечатан, ѡдшѣвленнѣннѣн бѣжн прѣстоль / одушевеният Божи престол*. Още св. Йоан Дамаскин тълкува видението на Яков *въ връзка с Боговъплъщението*¹⁷. Аналогията е проследима и в химнографията на Климент Охридски и на Константин Преславски¹⁸. Тя се среща и в акатиста на св. Богородица: *Радвай се, стълбо небесна, по която слезе Бог; радвай се мосте, който превеждаш човеците от земята към небето*¹⁹. Друг сюжет, свързан с Девата, в химнографията на православните християни, е *библейската сцена с пламтящата къпина на Синай*²⁰. Следващото название на Божията майка, интерполирано в молитвата от акатиста на св. Богородица, има отноше-

ца < http://www.pravoslavieto.com/molitvoslov/akatistnik/Presveta_Bogoroditsa.htm > 04.12.2022.

¹⁵ Чиликов 2019: 108–109.

¹⁶ Романидис 2007: 100–101.

¹⁷ Чиликов 2019: 121–122.

¹⁸ Чиликов 2019: 121–122 и 127.

¹⁹ Акатист на Пресвета Богородица..., Ст. 1, Ик. 2.

²⁰ Чиликов 2019: 128.

ние към старозаветния съдия Гедеон. То символизира силата ѝ над враговете на кръста²¹.

Със сравнението свитъкът запечатлени е възпято *приснодеството на Божията майка, с което тя единствена е избрана от човешкия народ*²². Мотивът се среща и в акатиста: *радвай се, венецо на въздържанието*²³. Редът от старозаветни пророчества за Девата намира обобщение в 63 строфа: *За нея предвещаха старите пророци*. Следващият паралел – *Она ѿдшвѣленъи бѣкин прѣстоль / одушевен Божи престол*, експлицира Богородичния догмат. Той също намира отглас в акатиста: *Радвай се, защото ти си Царев престол; радвай се, защото носиш Оногова, Който всичко държи!*²⁴. Богомайчинството на Девата, довело до Въплъщението на Словото, стои в основата на ... *спасението на човека и света*²⁵. Тези думи са и повторение на концепта *неръкотворна църква*, който се оказва ключов във връзка с идеята за балканска християнска общност в почерка на Димитър Кантакузин.

В *Молитва към Богородица* се набелязва и друг богословски сюжет – **Божията майка: Втора Ева**. По думите на Майендорф *още по времето на Юстин и Иринея първичната християнска традиция установява ... контраста между двете девизи*²⁶, символизиращ последствията от два различни житейски избора. *В първия случай имаме подчинение на дяволското предложение за лъжовно обожение, а във втория – смирено приемане на Божията воля*²⁷

Строфите 68–70 представляват обобщение на темата за светостта на Богородица. Приведени са познати вече названия на Девата, които още веднъж експлицират разглежданите в молитвата богословски концепти: *вѣчница, надежда, оупованіе, привѣжище, покровъ, спасеніе*. Следващите няколко строфи също имат обобщаващ характер, повтаряйки отделни стихове или цели четиристишия от молитвата. Повторенията осигуряват кохерентност на текста. Те са и своеобразен литературен похват, своеобразно естетическо решение в стила *плѣтнѣе словес*.

Строфа 74 обобщава жанровите елементи на текста (*исповѣданіе / изповед, мѣкныѧ гласы / молитвени възгласи, мало похваленіе / малка похвала*) и същевременно с това задава звученето в последната строфа (експликацията *радости моя / моя радост*). С анафоричната конструкция *раѹи сѧ / радвай се* тя е оформена като финална част на похвално слово. Четвъртият херетизъм

²¹ *Радвай се, ти, чрез която се издигат знамена на победи; радвай се ти, чрез която падат враговете!* Акатист..., Ст. 4, Ик. 12.

²² **Чиликов 2019:** 120.

²³ Акатист..., Ст. 3, Ик. 7.

²⁴ Пак там, Ст. 1, Ик. 1.

²⁵ **Чиликов 2019:** 107.

²⁶ **Майендорф 1995:** 187.

²⁷ **Майендорф 1995:** 187

възпроизвежда първоначалния евангелски текст, на чиято основа е възникнал този структурен елемент от похвалата: *Радвай се, защото Господ е с тебе*.

II. Тема за човешката греховност и покаянието

В съгласие с антитезния принцип поетът съгражда словесен образ на падналата човешка природа върху базата на съпоставки с най-съвършената личност според християнството – св. Богородица. Диалогичната форма на молитвата се разгръща в повече от един план: между поета и св. Богородица, както и между поета и общността. Същевременно, молитвата представлява и негов монолог, лирическа изповед, равносметка. Динамиката в езиковите фрази конституира един почти драматургичен конфликт в душата му, конфликт между реалното и възможното по пътя към познанието на себе си.

Тази природа на текста се усеща още във втората строфа – поетът се обръща към Девата с молитвени възгласи, оформени като реторични въпроси. В търсенето на изразно средство, с което да представи движенията на душата си, той създава впечатление за същността на молитвата, изискваща цялостно преобразяване на личността. Според Николай Гогол [*m*]е [*думите* – бел. А.Н.] са най-висшият подарък на човека от Бога. Лошо е писателят да ги произнася, когато се намира под влиянието на страстни увлечения, досада или гняв ... когато собствената му душа не е в хармония със себе си²⁸. В контекста на християнската култура това важи в най-голяма степен за думите в молитвата. Затова и поетът Димитър Кантакузин избира изповедта за сторените грехове преди тях. Покаянието е и петото стъпало в Лествицата на св. Йоан Синайски²⁹.

Тук започва да се разгръща номинативна верига, отнасяща се към лирическият говорител. Самоназванията му в тези първи редове задават тона на строфи 3–39: скврѣн'нь / скверен, нечистѣ / нечист, смраднь / зловонен, въ грѣсѣхъ^x / грешен, паче влоуѣнаго во сѣна съблуды^x / по-блуден и от блудния син, паче мытара же и разбойника / повече от митаря и от разбойника, погрѣши^x въсѣхъ^x нже древлѣ ревнѣхъ / като старите грешници – на греха ревнител, влоуѣнѣши / преблудният, мрътвь / мъртъв, осѣжѣемь / подсъдим и пр. През оптиката на идеята за греха думите скврѣн'нь, нечистѣ и смраднь реферират не към телесно, а към душевно състояние. Подобни описания се срещат и по-надолу в текста, например в израза: грознь^x и тъмнь^x лицѣ вѣсѣвскы^x / грозните и тъмни бесовски лица.

Изразено е убеждението, че поразяващата природа на греха действа като болест, преобразявайки душата на всеки, до когото се докосне. В контекста на

²⁸ Гогол 2007: 24.

²⁹ Лествица 1996: 66. Светецът е един от блажените съименници на св. Йоан Рилски, към които писателят реферира в житието. В житието на Рилския чудотворец присъства още една референция към Лествичник – в съчетанието *изкачил лествицата на добродетелите*, което се отнася за подвижите във вярата на св. Йоан Рилски.

подобни думи е представен и християнският концепт **робство на греха**. Романидис обобщава написаното от отците на църквата така: *смъртта е оръжие на дявола против цялата вселена, чрез което главният враг на Бога докарва човешките до робство, което води началото си от страха*³⁰. В мисленето на православния човек грехът и смъртта са свързани като причина и следствие. Подобен възглед е формиран от светоотеческата представа за прародителския грях, чиито последици са тлението и смъртта.

За да експлицира мащаба на своите прегрешения, пишещият ги полага в контекста на познати библейски сюжети: притчата за блудния син³¹, историята на блудницата, хваната в прелюбодейство³², притчата за митаря и фарисея³³, историята на Анания и Сапфира³⁴, убийството на Авел от брат му Каин³⁵, референции към Исав, брата на Иаков, историята на Содом и Гомора³⁶. Изповядвайки греховете си, поетът акцентира върху личната отговорност, която носи за тях. В строфи 9–12 се забелязва интензивна употреба на думи с корена *плач*: **въсплачю / оплача, въсплачю / да оплача ли** (анафора), **въззрьдлю / възридавам** (анафора), **плачи / плачи, плачите / плачете** (като анафори и епифори). Строфите обобщават изповедта на поета и отчитат следващ етап от покаянието му:

Плачи, дъше моя шканданна плачи
 Плачи, сърце мое, съ оутробою плачи

 Плачите, очи, непрестанно плачите.

 Плачите, всички оуды мои, плачите.

Плачи, душо моя окаяна, плачи.
 Плачи, душа мое, с цялата
 си същност плачи.
 Плачете, очи, непрестанно
 плачете.
 Плачете, всички крайници мои,
 плачете.

Това състояние не е индикация за катарзис, а по-скоро за осмисляне на стореното чрез спомен за неизбежността на адските мъки. Изразена е идеята, че преодоляването на падналата човешка природа не е възможно без застъпничеството на светостта.

Епизодът с разделянето на душата от тялото, заимстван от текста *Митарствата на св. Теодора*, е разположен в строфи 14–20. Поетът цитира отделни редове от агиографското съчинение, изчиствайки ги от фолклорната им образност. Като илюстрация на казаното е приведен откъс от текста, съпоставен с онези стихове от молитвата, в които е възпроизведен:

³⁰ Романидис 2007: 105.

³¹ Лука 15: 11–32.

³² Йоан 1: 8–12.

³³ Лука 18: 9–14.

³⁴ Деяния 5: 1–11.

³⁵ Битие 4: 1–26.

³⁶ Битие 19: 24–25, Иуда 1:7.

Най-после **дойде и самата смърт** (...) съставена само от голи човешки кости. Тя имаше разни **оръдия за мъчение** (...) смъртта дойде при мене, **взе един малък косер** и преди всичко **отсече краката ми**, после **ръцете**, сетне с други **оръдия отсече останалите ми телесни части**, **отделяйки става по става, тъй че цялото ми тяло омъртвя**. (...) Сетне смъртта **пригответи** някакво питие в чаша (...) Това питие беше **тъй горчиво**, че **душата ми не може да го понесе – тя потрепера и изскочи от тялото**, като че **насила изтръгната от него**³⁷.

Помисли и горестъ разлоченїа ноуѣжнаа.
Помисли, страѣ и колѣзнь тогдашнюю.

...

Яг҃ла немилостивна чаю приѣти.

...

Невѣкъмъ аще и тѣшитъ се съ оруѣдны.
Невѣкъмъ сїѧ аще и смъртътнаа єѣ ношѣ.

...

Тогда очи оудиленїно ократиши.
Тогда ѣзыкъ вънезапѣ не вѣщаетъ.

...

Тогда сили изнемогѣтъ тѣлесныє.
Смъртътъ прочее наста лютаа и конецъ.
Смъртътъ въкоупѣкѣ и разлѣченїе же.

Помисли за тъгата от **жестоката разлъка**.

Помисли **за страха и за болката**, които предстоят.

...

Ангела безмилостен чакам да посрещна,

...

Не зная дали той бърза с **оръжие** в ръката си.
Не зная дали това не е **смъртната ми нощ**.

...

Тогава **обръщаш очи умилено**.

Тогава **езикът внезапно онемява**.

...

Тогава **изнемогват силите на тялото**.

Смъртта, впрочем, настъпва страшна и край.

Смърт, а заедно с нея и **разлъчване**. [подч. – А.Н.]

В *Молитва към Богородица* антропоморфното изображение на смъртта е заменено с *мотива за помненето на смъртта* – шестото стъпало в Лествицата на св. Йоан Синайски³⁸. В текста на Кантакузин не смъртта, а ангел отделя душата от тялото.

Епизодът с адските мъки на душата, разположен в строфи 21–39, е изграден въз основа на светоотеческата представа за ада. Въмъкнати са цитати и перифрази от старозаветната книга на Иов, както и от апокрифа за митарствата на св. Теодора. За разлика от топоса *подземно царство* в Античността³⁹,

³⁷ Роуз 2021.

³⁸ Лествица 1996: 76–79.

³⁹ В литературен план може да бъде проследена връзката между XI песен на *Одисея*, VI песен на *Енеида* и първата кантика от *Божествена комедия*, представящи подземното царство/ада като топос. Във философски план еволюцията на идеите за греховността и живота след смъртта може да бъде осмислена в преглед на философски системи от античността: Сократ (и влиянието на орфизма в учението му), Платон и Аристотел, стоиците и Плотин и от Западноевропейското средновековие: Августин и Тома Аквински. Изложението на Б. Ръсел на тези философски системи улеснява изследването на отделни аспекти от тях в диахрония. Вж. Ръсел 2018.

вдъхновил и изображението на преизподнята в „Божествена комедия“, адът в „Молитва към Богородица“ е представен не като топос, а като усещане. В православната култура сливането в ада означава изправяне пред греховете в собствената душа. Следвайки думите на църковните отци, Кантакузин изобразява падналата човешка природа.

Описанието на това душевно състояние е подсилено чрез плеонастична употреба на словото: **тъмна / тъмна, въ тъмъ / в тъмата, тъмных / от тъмнините, тъмнѣ / тъмните** и др., както и в реда **тъмоу тъмнѣ избрѣ, тъмнѣ въсь въѣ / най-тъмната тъма избрах, целият тъмен станах**. Представена е и идеята за адския огън: **Тъмъ ѿгниа страшъ се ражѣни ради / Боя се заради това разгаряне на огъня в съгласие със светоотеческото богословие чрез контраста на огъня и тъмнината**⁴⁰.

Цитатите от Иова са единствените интерполации на чужди текстове, които Димитър Кантакузин изрично упоменава в *Молитва към Богородица*. За сравнение са приведени думите от Книга на Иова паралелно със съответните стихове на Димитър Кантакузин:

3. *Да се провали денят, в който се родих, и нощта, в която рекоха: зачена се човек! ... / 11. Защо не съм умрял, когато съм се раждал, и не съм издъхнал, когато съм излизал из утробата? / 12. Защо са ми колене приели? ... / 16. или, като пометниче потулено, не щеше да ме има, както младенците, които не са видели светлина*⁴¹.

Бъскою родити се спбвѣнѣнь въ азъ?
Бъскою чрева изшѣ не погывохъ?

Бъскою же ми се срѣктоста колѣны?
Бъскою непросвѣщенъ и гроб прѣданъ?

Ико сътъци ми се рождѣствѣ съмрътъ?

Ико погъкыти тлѣннѣю прѣдати се?

Ико не въкъсити житѣа злы?

Ико прѣкити ми ѿ здѣшныѣ кролкѣ грѣ?

Защо ли с **рождение** бях сподобен?
Защо ли още от утробата излязъл не погинах?

Защо ли се срещнаха коленете ми?
Защо **непросветен** не бях предаден на гроба?

Да се бе сляло рождеството ми със смърт?

Да не се предам на пагубното тление?

Да не вкуса от житейските злини?

Да избегна тукашните грехове?

За разлика от *Ходене на Богородица по мъките* или първата кантика от *Божествена комедия*, представящи физическите наказания, на които са предложени грешниците в ада, в *Молитва към Богородица* са описани душевните страдания на поета, обединени около експликацията **мъките**: **моукъ / мъките, въскръжете зѣво / скърцам със зѣби, моучити се / измъчвам се, скръжѣ зѣвомъ жестокоосърди / жестокоосърдието, скърцащо със зѣби, съмръкти таинство /**

⁴⁰ Романидис 2007: 100.

⁴¹ Иова 3: 3–16.

смъртната тайна, въ адѣ вѣчноѣ мѡученіѣ / вечни мъки в ада, ненсказан'нѣю / неописуемата болка.

Болките са вечни и неописуеми, защото засягат не плътта, а душата на човека. В 32–33 строфа поетът съпоставя телесната (*лицѣ зѡвѣть воудеть ... око волѣще ... глава ... рѡка ... чрѣво ... сѣ волѣземь малѣ / от зѡб или от око боли ни, ... от глава, рѡка или корем, ... от тези малки болки страдаме*) с душевната болка (*воуще въ адѣ вѣчноѣ мѡученіѣ / бъдещите вечни мъки в ада*). Единствените поетически образи от описанието на ада в молитвата, възприети от библейския текст, са на *червеите* и на *бесовете* (*бесовските лица*). Сходни епизоди с този се откриват в други две от съчиненията на Димитър Кантакузин: *Житие с малка похвала на св. Йоан Рилски* и *Похвално слово на св. Димитър Солунски*. Рилският пустинник, отдаден на пост и молитва, търпи мъчения по подобие на първите християни в Римската империя. Основната разлика между посочените текстове се състои в това, че в молитвата към Богородица се говори не за изтезания на плътта на християнския праведник, а за адските мъчения на душата на грешника.

Тук, в плана на мъченията, е вмъкната и идеята за митарствата на душата след смъртта от апокрифа за св. Теодора (*Какѡ митарства придѡ въздѡшнаа / Как ѡе премина митарствата въздушни*). Възможно е цялата първа част на текста: изповедта за сторените грехове и описанието на адските мъчения, да се прочете в контекста на идеята за двадесетте митарства или в плана на лествицата на добродетелите на Йоан Синайски. Макар че не спазва реда на изложение на тези текстове, не е без основание твърдението, че Димитър Кантакузин се е ползвал и от двата при съставянето ѝ. Припомняйки си различните свои прегрешения, поетът е осъден от съвестта си и предчувства бъдещите мъки.

За отбелязване е и една парафраза от книгата на Даниил, намерила място в 39 строфа – средата на текста:

19. Тогава поисках точно обяснение за четвъртия звяр, който се отличаваше от всички и беше твърде страшен ... 23. Върху това той каза: „четвъртият звяр значи: четвърто царство ще има на земята, отлично от всички царства, което ще пояжда цялата земя, ще я тѣпче и ще съкрушава. ... от това царство ще се издигнат десет царя, и след това ще се издигне друг, отличен от предишните, и ще унижи трима царе, 25. И против Всевишния ще произнася думи и ще угнетява светиите на Всевишния; дори ще замисли да отмени у тях празничните времена и закона, и те ще бъдат предадени в ръката му до време и времена и полувреме. 26. После ще седнат съдии и ще отнемат от него властта да погубва и да изтребва докрай, 27. А царството и властта и царственото величие по цялото поднебесие ще се даде на народа от светиите на Всевишния, Чистото царство е царство вечно, и всички властници ще служат и ще се покоряват Нему“⁴².

⁴² Дан. 7: 19–27.

Думите за съдилището, което ще сложи край на последното земно царство, т.е. на Източната Римска империя, са промислени в контекста на приближаващото Второ Христово пришествие по следния начин:

Богудище страшно Данил же ме ужаси.

Съда вою се и трепещъ весоуженїа.
Съдїа бо праведнѣи и грѣшнѣи страшнѣ
Богудъ безъ милѣи не сътвориши милѣи.

Съдилището страшно на Даниил
ме ужасява,
от съда боя се и треперя пред присъдата.
Съдията – страшен и за праведници,
и за грешни.
Съдът – безмилостен към
немилостивите.

Във втората част на текста поетът поема по пътя на безстрастието. Единствената, към която може да се обърне той за помощ, последната му надежда, е най-съвършената човешка личност според християнството – св. Богородица. Като се разкайва за стореното, поетът лекува душата си от действието на греха и поема по нов път (Иниже оубо възлюбимъ дїавола / *Чрез сълзите си озлобих дявола*). В 49 строфа, чрез мотива за надеждата на моления се, е експлицитно увереноостта му, че подражавайки по вяра на Девата, ще бъде духовно преобразен. В тези редове се среща и едно ново самоназвание, което допълва предишните: *безнадежнѣи надежѣ вѣрнѣи* / *безнадежден, на надеждата верен*. Антитеза на 16 строфа е 53. В нея ангелът, изпратен за душата на поета, вместо да го умъртви, го *въвежда в живота* (Яггла въ шнѣ въводаща животь).

Строфите 54–57 са антитеза на цитатите от Иов (строфи 27–29). Тук метафизичните питання за смисъла на земния живот са заменени от възхвала на вечния живот. Това ново душевно състояние на поета е изразено чрез външни промени, индикиращи вътрешните (Сподоби причестити ми се тѣла же, сподоби кръви въкъпѣ прѣчѣтыѣ / *сподоби ме с участие за тялото ми, сподоби ме с пречиста кръв*) и чрез символиката на светлината (Сподоби не шпалнѣ, нь просвѣтитѣлнѣ / *сподоби ме не с пламък, но с просветление*). Нетварната обожваща светлина, изразена с термина просветление, Н. Гогол дефинира така: *Да просветиши, не значи да научиши или да наставляваши, или да образоваши, или дори да осветиши, а изцяло да пречистиши човека с всичките му сили, а не само с ума му, да пренесеш цялата му същност през някакъв пречистващ огън*⁴³.

* * *

По преписите на *Молитва към Богородица* може да се съди за пътя на съчинението по балканските земи, в Румъния и в Русия от XVI до началото на XIX в. Изводите на Георги Данчев за географията на текста, насочват и към общобалканското значение на *Молитвата*⁴⁴. Текстологичните наблюдения върху преписите, направени в Русия и в Румъния показват отдалечаване от

⁴³ Гогол 2007: 93.

⁴⁴ Данчев, Г. Цит. съч., 155–199. и Кантакузин Д. Цит. съч., 93–111.

първообраза. На територията на Русия през XVIII в. възниква т. нар. съкратена редакция на молитвата. Според Данчев *това се дължи на факта, че Кантакузиновата творба е наситена с настроения и мисли, характерни за времето на нейното създаване ... Затова той* [неизвестният руски книжовник, редактирал молитвата – бел А.Н.] *... пристъпва към съкращаване на ония пасажи, които свързват молитвата с една друга действителност ...*⁴⁵.

Отдалечена по време и място от християните на Балканския полуостров, текстът на молитвата е подложен на множество изменения. Възниква един, по същество, друг текст, предназначен за различни адресати, които, в рамките на прочита си, го изпълват с ново значение. Името на автора, присъствало в заглавието на стария текст, съзнателно не е изписано в новия.

III. Превод⁴⁶ на Молитва към Богородица на съвременен български език

В настоящия превод са използвани следните принципи:

– Синтактичният паралелизъм (т.нар. синтактично-тонично стихосложение) от оригинала е съхранен във всички строфи.

– Запазени са и останалите лексикални повторения, като стремеж към доближаване до оригиналния текст, дори и в редове, в които, от днешна гледна точка, плеонастичната употреба на словото поражда усещане за грешка в стила (напр. в стиха: *Най-тъмната тъма избрах, целият тъмен станах.*).

– Отделни лексикални единици, които все още намират широка употреба в църковния дискурс, остават непроменени в този превод (напр. *скверен, нечестив, блуден*). Други, по-редки или излезли от употреба, са заменени със синоними (напр. *отрадна > утешителна*).

– Употребата на малки и главни букви е съобразена с църковния дискурс.

Молитва с покаяние към Пресветата Владичица наша господарката Богородица с малка похвала, творение на Димитър Кантакузин, по стиха *по-сладка от мед и от воцена пита*

На Всецаря и Бога блага Майко,
Всесъздателя едничък родила,
на Майко живота и светлината, и благодеянието,
на всичко добро и желано предела.

Откъде да подхвана плача си, о, Дево?

5

Откъде да подхвана молитвата си, блага?

⁴⁵ Данчев 1979: 188.

⁴⁶ Настоящият превод е авторски. Други преводи на *Молитвата*, които съм използвал при работата с текста вж. в Динеков, П., Куев, К., Петканова, Д. 1974: 473–476., както и Станчев, Кр. 2005: 3–4, 43–57. и Станчев, Кр. 2022.

От кои думи или звукове, честна?
От кое сърце, от кой език?
Цял скверен и нечист съм аз, окаяният. 10
Цял зловонен и грешен съм, горко ми.
Цял презрян, понеже и нечестив съм.
Цял поробен от греха съм – от началото до днес.
С изповед прихождам сега,
със срам и смирена съвест,
със сълзи и стенания, и въздихания, 15
с надежда в Тебе само.
От всичко праведно и добродетелно,
от всичко това неимоверно се отдалечих
с всякаква бесовска хитрост,
с всякакви грехове, горко ми. 20
По-блуден и от блудния син, аз,
по-грешен и от блудницата се оказах,
повече от митаря и от разбойника,
повече от Анания и Сапфира, горко ми.
Като Каин погубих душата си, както той брат си уби. 25
Като Исав нечист и избухлив съм.
Като содомяните огън и жупел ме чака.
Като старите грешници – на греха ревнител.
Коя от злините не сторих на своя глава?
Кой от греховете не сторих по своята воля? 30
Коя от подлостите не върших сладострастно?
Кой позор не върших сластолюбиво?
Какво да изрека или какво да кажа? Не зная.
Какво да направя, преблудният аз? Не зная.
Какво да отговоря на Съдията? Не зная. 35
Кое от злите си дела по-напред да оплача? Не зная.
Да оплача ли безпътния си живот?
Да оплача ли тежките си клетвонарушения?
Да оплача ли лошите постъпки и неправдите?
Да оплача ли униението и отчаянието? 40
Възридавам над множество невъздържания.
Възридавам над самонадеяността си.
Възридавам над суетните си помисли.
Възридавам над изгубеното си време.
Плачи, душо моя окаяна, плачи! 45
Плачи, сърце мое, цялата си душа плачи!
Плачете, очи, непрестанно плачете!
Плачете, всички крайници мои, плачете!

Едничък аз отпаднах от моя Бог.	
Едничък аз от християните погубих благата.	50
Едничък аз съм предаден на волята на дявола.	
Едничък аз наследявам адските мъки.	
Уви, за доброволната ми гибел.	
Уви, каква смърт ме чака жестока!	
Уви, за страшната раздяла с душата.	55
Уви, в безкрайни мъки ще пребивавам.	
Помисли, душо, какъв край те очаква!	
Помисли за тъгата от жестоката разлъка!	
Помисли за страха и за болката, които предстоят!	
Помисли, и трепери, и ужаси се!	60
Ангела безмилостен чакам да посрещна, ангелът на моя ненавистен живот.	
Ангелът, който не щади, а наказва, ангелът огнен, немилостив.	
Не зная дали не е бил изпратен да ме грабне сега.	65
Не зная дали времето не приближава вече.	
Не зная дали той бърза с оръжие в ръката си.	
Не зная дали това не е смъртната ми нощ.	
Ни приятел, ни познат тогава може да се притече на помощ, ни брат, ни дете, нито роднина.	70
Ни имотите от полза ще са ми тогава.	
Нито някой ще помогне, ни ще ме избави.	
Тогава обръщаш умилено очи.	
Тогава езикът внезапно онемява.	
Тогава вътрешният пламък те обхваща.	75
Тогава изнемогват силите на тялото.	
Смъртта, впрочем, настъпва страшна и – край!	
Смърт, а заедно с нея и раздяла!	
Смъртта от тукашните неща другаде отвежда.	
Смъртта в мрака се прокрадва като нощен крадец.	80
Тъмна по природа, ме отвежда в тъмата на ада.	
От тъмнините аз на дявола отдавах почитания.	
Тъмните ангели оттогава възлюбих.	
Най-тъмната тъма избрах, целият тъмен станах.	
Кой за мене няма да заплаче, о, любими хора?	85
Кой за мене няма да заридас, приятели мои?	
Кой за мен не ще въздъхне, като слуша за тези злини?	
Кой за мен, очакващия това, не ще пролее сълза?	
Преди смъртта наистина съм мъртъв.	
Преди съда от съвестта си бях осъден.	90

Преди мъките мислено ще скърцам със зъби.
Преди края безкрайно се измъчвам.
Боя се огъня, в който ще изгоря.
Боя се от жестокосърдието, и скърцането със зъби, което ме очаква.
Боя се от червеите и от съприкосновението с тях. 95
Боя се от този краен мрак, в който ще пребивавам.
Мене тартарът да оплаче и бездната също!
Мене да жали тъмното дъно на ада –
мене, искащия в тях да живея,
мене, възлюбилния тъмнината, а не светлината! 100
Преходен живот, суетно време!
Преминава бързо и ни се надсмива.
Прехождат в неведение и хората.
Прехожда, при това, и образът на този свят.
Защо ли с рождение бях сподобен? 105
Защо ли още от утробата излязъл не погинах?
Защо ли се срещнаха коленете ми?
Защо непросветен не бях предаден на гроба?
Да се бе сляло рождеството ми със смърт?
Да не се предам на пагубното тление? 110
Да не вкуся от житейските злини?
Да избегна тукашните грехове?
Така малко заимствах от Иова.
Така казват обичайно за праведниците,
Така, както окайвах своя живот, 115
Така, както рекоха на Царството наследниците.
Аз, грешният, какво ще сторя?
Аз, който не приличам на тях в делата си,
Аз, който се страхувам от смъртната тайна,
Аз спасението къде ще открия? 120
Не изживях в праведни дела живота си.
Не живях добродетелно.
Не очаквам смърт утешителна и кротка.
Не очаквам след смъртта покой.
Щом тази болка всеки не търпи, 125
щом от зъб или от око боли ни,
щом от глава, ръка или корем,
щом от тези малки болки страдаме,
бъдещата всеобща болка,
бъдещото разделяне на душите от телата, 130
бъдещият страх от грозните и тъмни бесовски лица,
бъдещите вечни мъки в ада

как ще изтърпя, аз, окаян и страстен?
Как ще понеса неописуемата болка?
Как ще погледна грозните бесовски лица? 135
Как ще премина митарствата въздушни,
които в страстния си ум промислям,
които ще ми бъдат дадени заслужено,
които сам за себе си приготвих,
от които се смущавам и страхувам? 140
Но и от Бога мой отпаднах.
Но и пред ангелите са разобличени моите дела.
Но и срамни са някогашните ми беззакония.
Но и от светиите съм отлъчен.
Лишен съм от сладостния ми Владика и Баща. 145
Лишен съм от живот сред праведниците.
Лишен съм от гледката на чудните и свети ангели.
Лишен съм от благата райски и от Царството.
О, в какво място ме виждате?
О, зло падение и гибел! 150
О, моя сетна нищета!
О, страшни мъки ме очакват!
Съдилището страшно на Даниил ме ужасява,
от съда боя се и треперя пред присъдата.
Съдията – страшен и за праведници, и за грешни. 155
Съдът – безмилостен към немилостивите.
Вас моля, множеството на спасените,
вас зова, отхвърлилите този свят!
И вас, богати и бедни, моля,
вас, които, също като мен, сте в грехове! 160
За мен сълзи, любимци, изплачете!
За мен молитви, православни, изкажете!
За мен, роднини и познати, за мене се молете!
За мен – всички, които страшния съд очаквате!
Към Девата се обърнете, молещи се, 165
към Владичицата молитви отправени,
към Нея – упование и надежда за грешниците,
към Нея моето прибежище и покров!
Нищо за Нея не е невъзможно,
нищо не стои на пътя на Нейната воля! 170
Ни едно прегрешение, Царице по род,
ни един не люби повече от Теб милостта.
Към кого да се обърна аз, блудният и скверният?
Към кого ли да въздъхна из глъбините на сърцето?

Към кого да насоча гласа на своето стенание?	175
Към кого ли да прибегна за съчувствие?	
Към Теб – едничкото прибежище на грешните.	
Към Теб – мигновено утешение на скръбните.	
Към Теб – лечителко на нашите недъзи.	
Към Теб – пристанище за блудните.	180
Не ме отритвай ти, Владичице!	
Не се срами от мен безсрамния!	
Не се отвръщай с гняв от мен!	
Не се гнуси от моята молитва!	
Нямам друга надежда освен тебе, Пречиста.	185
Нямам друго упование.	
Нямам лек за сърдечното си съкрушение.	
Нямам вече сълзи за проливане.	
Чрез сълзите си озлобих дявола.	
Чрез тях желяех да избягам от тези мъчни места.	190
Чрез тях желяех да получа милост.	
Чрез тях желяех да се наслажда на Твоите блаженства.	
Пак Теб със страх и с любов зова!	
Пак Тебе – с глас належащ!	
Пак теб се осмелявам да повикам!	195
Пак безнадежден – на надеждата верен.	
Щом и някой от блудните постигна милост,	
щом и някой от безсрамните помилван бе,	
щом нечистият и отхвърленият бе приет,	
щом подлият и ненавистният се спаси,	200
нека не бъде суетна моята молитва!	
Нека не бъде отритнато моето прихождение!	
Нека не ми се отнема надеждата за спасение!	
Нека не се отвръщам посрамен!	
Избави ме от неизбежната смърт, Дево!	205
Избави ме от грозните лица на скверните бесове!	
Избави ме от всякакви мъки!	
Избави ме от огъня на тартара и ада!	
Ангел мирен, който тихо разлъчва,	
ангел кротък след това праги, Царице,	210
ангел, който въвежда в живота,	
на ангел на светлината повери ме, Преплага!	
Живота ми поведи към благата!	
Живот двойно по-непорочен ми дай,	
живот за радост на надяващите се,	215
към вечния живот ме преведи!	

Сподоби ме с причастие за тялото ми!
Сподоби ме с пречиста кръв!
Сподоби и удостой ме с неосъждане!
Сподоби ме не с пламък, но с просветление! 220
От всяко зло и скръб ме избави, Пречиста!
Всяка нужда и скръб от мене измий и не посрамвай ме!
От всички блага сподоби ме най-вече с надежда!
Всички, които ме ненавиждат, посрами!
Отчаяния ми ум въздигни! 225
Отчаянието и скръбта ми развесели!
Отчаян не ме оставяй да пребъдвам!
Отчаянието с надежда пречисти!
На неизречените твои благости възрадвах се.
Неизречената твоя милост приех. 230
И неизречените ти добри дела,
и неизречените милости и щедрост.
Кое слово може делата ти да изрече?
Кое от тях най-първо да изкажа?
Коя изповед преди останалите да известя? 235
Коя ли достойна похвала
към величието на Божествената слава,
към висота, която всичко превъзхожда,
към безкрайните похвали,
към великата радост за всички? 240
Тя е лествицата, която Яков съзря.
Тя по себе си преведе Бога на земята.
Тя е къпина неизгаряща в Синай.
Тя в утробата си съхрани Божествения огън.
Тази руното на Геден е. 245
Тази безгласното слово прие.
Тази като свитък запечатан се яви.
Тази – наречена с много похвали.
За Нея предвещаха старите пророци.
За Нея апостолите узнаха. 250
За Нея духовниците ясно изповядаха.
За Нея мъченици се венчаха.
Чрез Нея преподобните всякога се радват.
Чрез Нея се спаси девствената чистота.
Чрез Нея сила придобива немощта у жените. 255
Чрез Нея девите и майките се прославят.
Тя е одушевен Божи престол.
Тя Необятния в своите обятия носи.

Тя Адам избави от греха.	
Тя Ева освободи от древната клетва.	260
Заради Нея и враговете ни смириха се.	
Заради Нея с ангели ликуваме.	
Заради Нея Царството Божие наследяваме.	
Заради Нея на спасение се надяваме.	
Нея да облажим по достойнство сме немощни!	265
Нея да похвалим според дължимата си сила!	
Нея да възхвалим с незамлъкващи гласове!	
Нея, на всеки човек и на мен, носеща радост!	
Ти, Владичице, си моята надежда!	
Ти си упование и прибежище!	270
Ти си покровител и застъпница, и помощ!	
Ти си предводител и спасение!	
Чрез Теб дори до днес между блажените живея.	
Чрез Теб съм част от православните.	
Чрез Теб към вечния живот се устремявам.	275
Чрез Теб от райската храна да вкуся.	
Ти си светлина на помрачените ми очи!	
Ти си радостта за моето сърце!	
Ти ме наставляваш благо!	
Ти от злините и от нуждата ме освобождаваш!	280
Дръзки са действията и думите ми.	
Дръзко аз, недръзновеният, към теб прихождам.	
Дръзновен ме прави милостта Ти.	
Дръзвам с радост и със страх да Те повикам.	
На Теб, Царице моя, всичко възложих!	285
На теб изцяло се предадох, Дево!	
На Твоя промисъл се уповавам!	
На Теб, с Която няма да се посрамя!	
Сама за мене промишлявай, блага!	
Сама ме сподоби с участта на праведните!	290
Сама на своя Син за мен се помоли!	
Сама ме избави от вечните злочести мъки!	
Тази изповед поднасям Ти –	
тези молитвени възгласи,	
тази малка похвала,	295
това, което е по силите ми, моя радост!	
Приеми, о Царице, всичко приеми!	
Приеми и не отритвай ме, и не гнуси се!	
Приеми, както Бог прие в утробата си!	
Приеми, както на вдовицата – двете лепти!	300

Дари ми дар, какъвто желаеш и искаш!
Дари ми дар, достоен за твоята благодат!
Дари ме с милостта на моя Бог!
Дари ми свобода от злините, а за благините – сладост!
Радвай се, за да Те зова винаги радостно! 305
Радвай се с небесната и със земната радост!
Радвай се, прерадостно чиста!
Радвай се, защото Господ е с Тебе! Амин.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Акатист 2022: Акатист на Пресвета Богородица. < http://www.pravoslavieto.com/molitvoslov/akatistnik/Presveta_Bogoroditsa.htm > 05.12.2022.

ИБСЛ 2008: История на българската средновековна литература. София.

Библия. Pravoslavieto.com < <http://www.pravoslavieto.com/bible/> > 05.12.2022.

Гавазова 2013: Гавазова, Н. За житията на светиите и техния агиологичен анализ. // Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.фил. н. Христо Трендафилов. Шумен.

Гогол 2007: Гогол, Н. Избрани места от кореспонденцията с приятели. София.

Данчев 1979: Данчев, Г. Димитър Кантакузин. София.

Динеков, Куев, Петканова 1974: Динеков, П., Куев, К., Петканова, Д. Христоматия по старобългарска литература. София.

Дуйчев 1998: Дуйчев, И. Византийско-славянски литературни връзки. Литературни отношения между византийците, българите и сърбите през XIV–XV век., Турското завладяване и превземането на Константинопол в славянската литература от това време. // Избрани произведения. Том първи. Византия и славянският свят. София.

Евангелу 2011: Евангелу, И. Идеята за християнския универсализъм в рамките на исихазма в България и Византия през XIV век. // Търновска книжовна школа 9. Търново и идеята за християнския универсализъм XII–XV век. Велико Търново.

Кантакузин 1989: Кантакузин, Д. Събрани съчинения. София.

Киселков 1956: Киселков, В. Проуки и очерти по старобългарска литература. София.

Куев, Петков 1986: Куев, К., Петков, Г. Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст. София.

Майендорф 1995: Майендорф, Й. Византийско богословие. София.

Матев 2011: Матев, И. За първоисихастките агиографски модели в духовната същност (и християнския универсализъм в името) на св. Йоан Рилски // Търново и идеята за християнския универсализъм XII–XV век. Търновска книжовна школа 9. Велико Търново.

Петканова 1992: Петканова, Д. Старобългарска литература IX–XVIII век. София.

Петканова, Йонова, Станчев 2003: Петканова, Д., Йонова, М., Станчев, Кр. и др. Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Велико Търново.

Радев 1992: Радев, Р. Размисли за иконата и стенописа в българската литература. Варна.

Романидис 2007: Романидис, Й. Кратка православна светоотеческа догматика. Руенски манастир.

Романидис 2017: Романидис, Й. Прародителският грях. Варна, 2017.

Роуз 2022: Роуз, С. Митарствата на св. Теодора, Pravoslaviето.com. < http://www.pravoslaviето.com/history/20/1934_Seraphim_Rose/mitarstva.htm > 05.12.2022.

Русев 1983: Русев, П. Естетика и майсторство на писателите на Евтимиевата книжовна школа. София.

Ръсел Ръсел. Б. История на западната философия Том 1 и Том 2. София.

Лествица 1996: Синайски, Й. Лествица. Велико Търново.

Станчев 1981: Станчев, Кр. Димитър Кантакузин // Творци на българската литература. Том първи. София.

Станчев 2005: Станчев, Кр. Димитър Кантакузин. Молитва с умиление към пресветата Богородица и малка похвала // Богословска мисъл, 3–4, 43–57.

Станчев 2022: Станчев, Кр. Димитър Кантакузин – Молитва с умиление към пресветата Богородица и малка похвала. Arhangel.bg < <http://arhangel.bg/bg/news/dimitar-kantakuzin-himn-kam-bogoroditsa.html> > 05.12.2022.

Стефанов 2004: Стефанов, П. Митарствата в патристиката и в средновековната литература // Сборник в чест на проф. д-р Георги Данчев, Велико Търново.

Стефанов 2022: Стефанов, П. Служби на св. Иван Рилски, Dveri.bg, 2009. < https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,51/id,8251/view,article/ > 05.12.2022.

Тотоманова 2022: Тотоманова, А. Константин Костенечки. Съчинения. София. 1993 < http://macedonia.kroraina.com/kk/kk_sk.htm#g18 > 05.12.2022.

Чиликов 2019: Чиликов, С. Празникът Успение Богородично в православната богослужебна традиция. София.

Шишков 2014: Шишков, Ст. Венец от старобългарска поезия. Реконструкции. Преводи. Хипотези. Доказателства. Пловдив.